

Kas yra antikinis politinis mąstymas?

Vilius Bartninkas

Vilniaus universiteto
Anglistikos, romanistikos ir klasikinių studijų institutas
E. paštas viliusbart@gmail.com

Santrauka. Šis straipsnis nagrinėja VIII–IV a. pr. Kr. antikinio politinio mąstymo diskursus. Šio periodo autorių, svarsčiusių apie politinius klausimus, analizė rodo, kad antikinį politinį mąstymą galima skirstyti į tris diskursus: politinę mintį, politinę teoriją ir politinę filosofiją. Straipsnio tikslas – apibrėžti trijų diskursų savitumus, juos iliustruojant konkrečiais istoriniais pavyzdžiais, rodančiais minėtų diskursų santykį su graikų politinėmis patirtimis ir atskleidžiančiais, kaip vyko politinės minties transformacija į teoriją ir filosofiją.

Pagrindiniai žodžiai: Antikos filosofija, politinė mintis, politinė teorija, politinė filosofija

What Is Ancient Political Thinking?

Abstract. This paper examines the origins of ancient political thinking from (roughly) 750 to 348 B.C. The analysis of authors who had been discussing political questions over this period shows that ancient political thinking can be classified into three discourses: political thought, political theory, and political philosophy. The purpose of this paper is to define the characteristics of each discourse and to illustrate them with specific historical examples which show how these discourses interacted with the Greek political experiences and how political thought transformed into a theory and philosophy.

Keywords: Ancient philosophy, Political thought, Political theory, Political philosophy

Padėka. Noriu padėkoti Vytautui Ališauskui, Simui Čelutkai, Mantui Adomėnui ir *Problemy* recenzentams už pastabas šiam tekstui.

Received: 19/05/2019. Accepted: 09/07/2019

Copyright © Vilius Bartninkas, 2019. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Nuo ko turėtume pradėti pasakojimą apie antikinį politinį mąstymą? Vieni teigia, kad nuo Sokrato ir Platono (Arendt 2005b: 6; Strauss 1965: 120).¹ Jie pasakotų istoriją apie tai, kaip Sokratas, nusivylęs ankstyvųjų filosofų svarstymais apie gamtą ir priežastingumą, ėmėsi žmogiškųjų reikalų tyrimo ir kaip Platonas, sukrėstas atėniečių sprendimo nuteisti Sokratą myriop, ėmėsi permąstyti teisingumo ir politinės tvarkos pamatus (cf. Plat. *Faidonas* 97b–100a, *VII laiškas*, 324d–326b). Tačiau jei teisingumas ir politinė tvarka yra tie klausimai, nuo kurių prasideda politinis mąstymas, tuomet Sokratas ir Platonas netiktų. Atsirastų sakančių, kad mes galime rasti kur kas senesnių politinio mąstymo ištakų. Pirmiausia išgirstume, kad turime pradėti nuo Protagoro ir sofistų, nes šie esą pirmieji sistemiskai mąstę apie teisingumą ir įstatymus (Sinclair 1951). Kitiems pradžia būtų Herodotas, nes šis esąs pirmasis, pasiūlęs politinių santvarkų teoriją (Cartledge 2009: 21). Galiausiai atsirastų ir tokių, kurie politinio mąstymo gimimą užfiksuotų jau Homero *Iliadoje*, mat ten randame Achilo ir Agamemnono ginčą dėl plėšikavimo keliu įgytų gėrybių paskirstymo arba, kitaip tariant, dėl distribucinio teisingumo (Balot 2006: 17–20; Raaflaub 2000).

Šis nesutarimas dėl politinio mąstymo pradžios atspindi bendresnį pokytį antikinio pasaulio studijose. Praeito amžiaus viduryje buvo įprasta Antikos politinį mąstymą tapatinti su filosofijos kanonu, t. y. Platonu ir Aristotelium, stoikais ar Ciceronu, o štai pastarųjų kelių dešimtmečių tyrimai išsiplėtė iki to, ką reikėtų pavadinti „politine mintimi“ (plačiau žr. Gagarin, Woodruff 1995; Rowe, Schofield 2000; Balot 2006; Balot 2009; Cartledge 2009; Salkever 2009; Lane 2014). Tai – kur platesnis terminas nei politinė filosofija. Politinės minties tyrimų kitiškumas reiškiasi trimis aspektais: šaltinių įvairove, objekto miglotumu ir prieigos lankstumu. Pirmiausia politinė mintis neišsitenka vieno žanro ir veiklos prasme vieno autorių šaltiniuose. Politinė mintis aptinkama poetų kūrinuose, istorikų analizėse, oratorių kalbose, kosmologų fragmentuose. Tokia šaltinių įvairovė keičia supratimą apie tai, ko turime ieškoti šiuose tekstuose, mat jų nevienalytiškumas neleidžia dirbti prie to, ko paprastai tikimės iš filosofų – išbaigtų politinių koncepcijų. Vietoj to tyrėjus domina, kaip yra vartojamos politinės sąvokos ir kaip jos pritaikomos nepolitiniuose kontekstuose, pvz., medicinoje arba gamtos filosofijoje; kokie politiniai klausimai, istorinės patirtys ar socialiniai reiškiniai yra dažniau reflektuojami; kokias paskiras politines idėjas, pozicijas ar teiginius autorius gina arba priskiria kitiems autoriams, istoriniams (ar net mitologiniams) veikėjams. Iš to plaukia, kad politinės minties tyrimai dažniausiai yra tarpdisciplininio pobūdžio, reikalaujantys ne vien filosofinės, bet ir istorinės, antropologinės, filologinės prieigos. Politinės minties tyrimai pakeitė mūsų supratimą apie filosofinį kanoną: jie parodė, kad antikinis politinis mąstymas nėra išskirtinis įvykis, atsiradęs kelių genialių mąstytojų dėka, bet ilgas pokalbis, aptinkamas jau nuo pirmųjų mus pasiekusių antikinų veikalų ir formuojantis tą kontekstą, kuriame gimė politinė teorija.

Tačiau ką mes norime pasakyti, kai kalbame apie politinės minties virsmą į teoriją? Tai – daugialypis klausimas. Viena vertus, kaip mes atskiriame politikos mąstytoją nuo

¹ Čia ir tolesniame tekste naudojamas standartinis senųjų tekstų trumpinimas, sudarytas *Oxford Classical Dictionary* (Spawforth et al. 2012), o aptariamoms datoms nurodo laikotarpį iki Kristaus.

politikos teoretiko? Kita vertus, kai mes Herodotą ir Platoną vadiname politikos teoretikais, kokių pagrindų juos gretiname? Ir kodėl nepaisant šio bendrumo Platoną galime vadinti politikos filosofu, o Herodotą – ne? Ar esama skirties tarp politinės teorijos ir politinės filosofijos? Šiuolaikiniai įvardai į antikinio politinio mąstymo lauką stokoja aiškaus šio trijų diskursų diferencijavimo. Dėl šios priežasties jie nepastebi, kad Antikos laikotarpiu vyko ne vien politinio mąstymo turinių plėtotė, bet ir jo formos raida (e.g. Balot 2006; Lane 2014). Net ir tais atvejais, kuomet formuluojamos skirtys tarp vieno ar kito diskurso (e.g. Gagarin, Woodruff 1995; Rowe, Schofield 2000; Cartledge 2009), jos yra nepakankamai išsamiai apibrėžtos, kad galėtų būti naudojamos klasifikaciniais tikslais, t. y. įvairių antikinių autorių priskyrimui konkrečiam diskursui. Šio straipsnio tikslas yra atsakyti į šiuos klausimus apibrėžiant trijų diskursų savitumus ir juos iliustruojant konkrečiais pavyzdžiais, parodančiais, kaip VIII–IV a. pr. Kr. vyko politinės minties transformacija į politinę teoriją bei filosofiją.²

1. Politinė mintis

Politika (gr. *ta politika*) yra gana aptaki graikiška sąvoka, reiškianti „polio dalykus, reikalus“ (Balot 2006: 3; Lane 2014: 12). *Polis* paprastai verčiamas kaip „miestas-valstybė“, tačiau tai nebuvo miestas modernia šio žodžio reikšme, kadangi polį sudarė ne vien miesto centras (ir jo rajonai), dažniausiai apjuostas sienomis ir turintis fortifikuotą kalvą („akropolį“), bet ir aplinkinis regionas su jame esančiais kaimais ir kultivuojama žeme. Polis nebuvo ir valstybė modernia šio žodžio reikšme, kadangi jis neturėjo Konstitucijos, jam nebuvo reikalingas suverenitetas. Didesnio arba mažesnio laipsnio administracinė autonomija su apibrėžta teritorija, piliečiais ir veikiančiomis institucijomis buvo pakankama sąlyga polį laikyti savarankišku politiniu dariniu (Raaflaub 2000: 24; Hansen 2006: 63–64). Pastaruoju metu polis vis dažniau verčiamas kaip „piliečių valstybė“ (Rowe, Schofield 2000: 4; Lane 2014: 14), kadangi graikams valstybė buvo aktyviai patiriamas reiškiny, kurį jie patys kūrė ir apibrėžė savo viešaisiais sprendimais ir „tiesioginiu, nemedijuotu, dalyvaujamoju politiniu veiksmu“ (Cartledge 2009: 16).

Hannah Arendt (2005a: 32–37) mėgino apibrėžti polį per kontrastą su *oikos*, namų ūkiu, teigdama, kad polis esą buvo viešumos, laisvės ir žmogaus realizacijos erdvė, o namų ūkis buvo privati erdvė, besirūpinanti būtinybės, išgyvenimo, materialiniais ir ekonominiais klausimais. Arendt teisi, kad graikai jautė priešpriešą tarp privataus intereso (*to idion*) ir bendro arba viešo reikalo (*to koinon / to dēmosion*), tačiau tai nereiškia, kad privatus interesas arba ūkiniai reikalai nepriklausė poliui (cf. Cartledge 2009: 18). Pirmiausia, polis teisiškai reguliavo santuokų sudarymą, kurio pagrindu namų ūkiai apskritai atsirasdavo. Ši reguliacija nebuvo skirta vien tik nuosavybės ir turto perdavimo klausimui spręsti, bet ir platesnėms santuokos implikacijoms kontroliuoti: tarkim, V a. vid. Perikliui įvedus pilietybės įstatymą, pagal kurį Atėnų piliečiais laikyti tik tie asmenys, kurių abu tėvai yra atėniečiai, rezultatas buvo tas, kad socialiniam elitui buvo uždrausta santuokų būdu

² Šių trijų diskursų aptarimą šiuolaikinės politinės filosofijos kontekste žr. Jokubaitis 2005: 179–180.

kurti politines sąjungas su kitų kraštų piliečiais (Humphreys 1977/8: 99–100). Tačiau Arendt klysta manydama, kad graikų piliečiai, išėję į viešąją erdvę tvarkyti polio reikalų, palikdavo ekonominius klausimus namie. Tipinio polio socialinės institucijos, kultūrinis ir religinis gyvenimas tiesiogiai priklausė nuo privataus finansavimo, dažniausiai ateinančio iš itin turtingų oligarchų. Net pažvelgus į išimtinį atvejį, klasikinius Atėnus, kurių finansai priklausė nuo mokesčių, surenkamų iš savo jūrinės imperijos, o ne piliečių pajamų, matyti, kad ekonominiai klausimai ne tik kad nepasitraukė iš Atėnų politinio gyvenimo, bet priešingai – viešoji ekonomija tapo vienu esminiu politinių diskusijų ir sprendimų objektu (Davies 1992). Galiausiai svarbu pastebėti, kad privatūs interesai, ryšiai buvo svarbūs politiko gyvenime: pagal privačius finansus buvo sprendžiama, ar žmogus yra tinkamas būti karo vadu (dažnas polis neturėdavo pakankamai lėšų išlaikyti kariuomenę ilgoje kampanijoje), pagal asmeninius ryšius užsienio kraštuose buvo sprendžiama, ar žmogus yra tinkamas būti pasiuntiniu derybose (Humphreys 1977/8: 100–103). Iš viso to plaukia, kad, nepaisant įtampų tarp privačių interesų ir viešų reikalų, tarp polio ir namų ūkio buvo simbiotinis santykis. Todėl kai kalbame apie graikų polio reikalus, *ta politika*, neišvengiamai patenkame į labai platų lauką, prasidedantį nuo viešosios erdvės ir plintantį iki šeimyninių, religinių, ekonominių klausimų (Cartledge 2000: 12–16).

Graikų politinė mintis gimsta kaip šių dalykų refleksija: tai yra išlipimas iš betarpiško veiksmo, susimąstymas apie savo ir kitų veiksmus, paieška atsakymų, skirtų polio reikalams. Politinę mintį atpažįstame iš jos savitos kalbos, žodžių, įvardijančių bendruomenės dalykus. Kai tik svarstymas liečia galios arba valdžios (*archē*), nerašytinės teisės arba papročio (*themis*), rašytinio įstatymo (*nomos*), santvarkos (*politeia*), pareigybių (*timai*), teisingumo (*dikē*), laisvės (*eleutheria*) problematiką, jis tampa politinis. Tik svarbu pabrėžti, kad nėra vieno klausimo ar sąvokos, kuris būtų centrinis graikams. Jeigu net ir namų erdvės reikalai gali pereiti į bendruomenės lygmenį, vadinasi, šių sąvokų ir klausimų yra kur kas daugiau. Kriterijus, pagal kurį nustatome politiškumą, yra polis arba bendruomenė. Bet kas, patekęs į bendruomenės akiratį, svarstymų ir veiksmų erdvę, tampa politiškas – tik taip apibrėžę mes galime turėti taisyklę, padedančią atpažinti politinę mintį, o kartu išlaikome sąvokos *ta politika* reikšmių lauką dirbtinai nesusiaurintą³.

Kaip jau minėta įvade, ieškant politinių minčių, neverta reikalauti išbaigtumo, sistemiškumo, abstraktumo ar universalumo. Lygiai kaip paprasti žmonės susiduria su politiniu iššūkiu, susimąsto, pasinaudoja kilusia mintimi ir ją palieka, taip ir įvairių autorių užfiksuotos politinės mintys neišvengiamai yra ribotos, retai kada virstančios į didesnę idėją ir niekad – į teoriją. Taip nutinka net ir tais atvejais, kai autoriai yra atvirai ar net išimtinai politiški. Panagrinėkime detaliau garsaus VI a. pr. Atėnų įstatymų leidėjo Solono poeziją. Maždaug VI a. pr. Atėnuose vyksta pilietinis konfliktas tarp vietos aristokratų (eupatridų) ir liaudies, kurių neturtingoji dalis buvo gerokai prasiskolinusi eupatridams, o turtingesnioji – siekė sustiprinti savo politines pozicijas. Dėl iki galo neaiškių priežasčių abi pusės sutinka perduoti arbitražą Solonui. Mus pasiekė šiek tiek fragmentų iš Solono poezijos, kurioje jis reflektavo savo politinius veiksmus ir tikslus:

³ Detalesnę įvairių šiuolaikinių ideologizuotų priegijų prie antikinių tekstų kritiką žr. Hammer 2009.

[V]iešasis blogis įžengė į kiekvieno namus ir laukinės durys nebegali jo sulaikyti. Jis peršoka per aukštas sienas ir visur suranda, net jei kas slėptųsi tolimiausiame miegamajame. Štai ką mano dvasia ragina mane atėniečius išmokyti: bloga tvarka atneša daugiausiai blogio poliui, o gera tvarka (*eunomiē*) viską paverčia tvarkingu ir išbaigtu. (Solonas fr. 4.26–33W, vert. mano)⁴

Ištrauka prasideda kaip politinė diagnozė, apibūdinanti eupatridų ir liaudies konflikto sukurtą pilietinę būklę. Anot Solono, politika taip giliai įsiskverbė į gyvenimą, kad nuo jos nebeįmanoma pabėgti, ji pasiekia atėniečius visur, net miegamojo lovoje. Receptas spręsti šią problemą yra geroji tvarka. Kituose fragmentuose Solonas nurodo tokios tvarkos sudedamąsias dalis: abiejų polio sluoksnių interesų balansas (fr. 5W); skolų panaikinimas vargingiems žemdirbiams (fr. 36W); atėniečių išpirkimas iš vergijos (fr. 36W). Deja, daugiau fragmentų, pasakojančių apie būtinas reformas, neišliko, tačiau iš kitų šaltinių žinome, kad Solonas taip pat sukūrė vadinamąjį apeliacinį teismą (*hēliaia*), suskirstė piliečius į ekonomines klases bei tuo remdamasis apibrėžė politinio dalyvavimo galimybes, sukūrė naują tarybą, kurios funkcija buvo rengti tautos susirinkimo politinę darbotvarkę (Arist. *Ath. pol.* 7–9; Plu. *Sol.* 18–19)⁵. Apibendrinamas Solonas įvardija savo reformų esmę:

Aš įgyvendinau šituos dalykus, jėga sukaldamas galią ir teisingumą (*dikē*) draugėn, ir tęsiau, kaip ir pažadėjau: tiek blogiesiems [t. y. paprastiems žmonėms], tiek geriesiems [t. y. elitui] surašiau vienodus įstatymus (*thesmoi*), kurie nukalė teisingumą, atvirą kiekvienam. (Solonas fr. 36.15–20W, vert. mano)

Kitaip tariant, gera tvarka yra ta, kur įstatymai yra rašytiniai, prieinami kiekvienam ir galiojantys visiems atėniečių socialiniams sluoksniams. Tad pagrindinė Solono reformų idėja yra lygybė prieš įstatymus. Galima būtų sakyti, kad Solono idėjos turi visas sąlygas tapti teorija: jis duoda argumentų, formuluoja gana bendras taisykles ir jas pritaiko politinėje realybėje. Bet, kaip matyti iš teksto, Solonas nesuvokia savo minčių kaip įstatymų leidybos teorijos ir nemano, kad jo reformos būtų geros kiekvienam poliui. Solono politinė mintis yra skirta apmąstyti Atėnus kamuojančiam konfliktui ir atrasti sprendimui, kuris tiktų konkrečiai atėniečiams.

Politinės minties ribotumas kartu reiškia, kad skirtingi autoriai įvairiausio pobūdžio veikaluose gali ją suformuluoti. Mes galime ją aptikti tuose *Teogonijos* epizoduose (1–210, 459–506, 881–923), kuriuose Hesiodas pristato, koku būdu Uranas, Kronas ir Dzeusas valdė dievų kartas; arba Anaksimandro fragmentuose (Simpl. *In Phys.* 24.13–25), kuriuose visatos formavimasis ir jo ciklai yra siejami su teisingumo nustatomu skirtingų jėgų balansavimu; arba Teognido eilėse (429–437), ginančiose aristokratiškos politikos vertę; arba Euripido *Maldautojose* (238–245), ginančiose nuosaikių piliečių ir vidurinės klasės svarbą. Vadinasi, politinė mintis lydi nuo pat pirmųjų mus pasiekusių graikų literatūros kūrinių. Prisiminkime gerai žinomą epizodą iš antros *Iliados* knygos. Achajų karinių pajėgų vadovui Agamemnonui susipykus su Achilu ir pastarajam atsisakius toliau daly-

⁴ Solono fragmentai versti iš Fantuzzi 2010, naujausio jo poezijos kritinio leidimo.

⁵ Išsamesnę rekonstrukciją žr. Vlastos 1946; Raaflaub 2000: 39–48; Cartledge 2009: 46–54.

vauti kariniuose veiksmuose, trojėnai įgyja karinę persvarą, kuri demoralizuoja achajų kariuomenę. Norėdamas patikrinti lojalumą, Agamemnonas pasiūlo mesti kampaniją ir grįžti namo, o kariai, užuot patvirtinę savo ryžtą, ima bėgti laivų link. Agamemnonui sutrikus, Odisėjas imasi gelbėti situaciją, kreipdamasis į karius:

[1] Kokį karalių (*basileus*) ar šiaip pranašesnį vyrą sutikęs, žodžiais gražiais tuoj kreipės į jį, sulaikęs ant kelio: „Argi, patrakėli, tinka it bailiui kokiam nusigąsti! Vietoj sustoki tu pats ir vyrus savo stabdyki! Nesupranti nė kiek tu klasčios Agamemnono gudrybės. Jis išmėgins, o paskui ir nubaus sūnus achajų. Mes ne kiekvienas girdėjom, ką ten kalbėjo taryboj (*boulē*). Kad tik įtūžęs jis keršto negiežtu prieš sūnus achajų. Pyktis juk esti baises Kronido gentainio karaliaus. Jo ir garbė iš Dzeuso visa, kai myli jį Dzeusas.“ [2] O kada paprastą (*dēmos*) vyrą pamatė ir šaukiant nutvėrė, drožė tokiam skeptru ir rėkė žodžiais griausmingais: „Nevisa-proti! Sėdėk ir kito žodžių klausyki, kas už tave narsingesnis. O tu gi bailus ir bejėgis, tu ir išėjęs kovon, ir taryboj nieko nereiški. Negi achajai visi galėsime čia karaliauti. Gero nebus, kai valdysim keli. Tad vienas valdovas, vienas karalius tebūna, kuriam sūnus Kroniono [t. y. Dzeusas] padavė skeptrą drauge su įstatymais (*themis*) viskam valdyti.“ (Hom. *Il.* 2.188–206, vert. A. Dambrasukas, mod.)

Pirmoje ištraukos dalyje Odisėjas kreipiasi į kilmingus karalius, antroje – į karius iš liaudies. Pirmame kreipinyje matome, kad Odisėjas traktuoja karalius kaip sau lygius, bandydamas jų viltį atkurti įtikinėjimu, iškalba. Odisėjas primena jiems herojinį garbės kodeksą, neleidžiantį prarasti asmeninio šaunumo, ypač drąsos, ir verčiantį paklusti pažadui, kurį karaliai davė Agamemnonui keliaudami į Troją ir kurio nesilaikymas gali užtraukti kerštą. Odisėjas taip pat bando atkurti vyriausiojo karaliaus prestižą įtikinėdamas, kad Agamemnonas yra protingesnis valdovas, nei atrodo: esą likę karaliai nesuvokia, kad pasiūlymas grįžti namo tėra slaptas Agamemnono išbandymas. Antrame kreipinyje matome, kad liaudies žmonės yra traktuojami kaip visiškai nelygiaverčiai. Odisėjas fiziškai juos tramdo, mušdamas skeptru, ir aiškina, kad paprastas karys yra morališkai menkesnis už herojų, neturintis politinės reikšmės karalių taryboje, privalantis paklusti jų sprendimams. Achajai yra valdomi taip, kaip yra valdomi Olimpo dievai – vieno valdovo. Ši analogija yra sustiprinama primenant, ką reiškia Agamemnono skeptras: Dzeusas dovanuoja skeptrą tam, kad karalius galėtų išreikšti teisingumą per paprotinius įstatymus (*themis*), juos interpretuodamas ir įgyvendindamas.

Šį pasažą buvo verta pacituoti *in extenso*, kadangi jis taikliai apibendrina homerinę politinę organizaciją ir jos vertybes: karaliai valdo liaudį savo šaunumo, sumanumo ir paprotinių įstatymų būdu (Schofield 1999: 5–14; Raaflaub 2000: 27–34; Hammer 2002: 80–92, 114–134). Kaip ir Solono atveju, homerinė mintis stokoja universalumo ir išbaigtumo. Homeras nė sykio nesusimąsto, kodėl paprastas karys negali įgyti šlovės ir šaunumo arba kieno prerogatyva interpretuoti paprotinę teisę yra aukštesnė, tarkim, Trojos karaliaus Priamo ar achajų generolo Agamemnono. Net ištraukoje aptikdami bendresnį vieno asmens valdžios principą, turime prisiminti, kad Agamemnonas valdo ne vienas, o kartu su karalių taryba, ir kad krizinėje situacijoje vieno karaliaus pirmenybė yra atkuriamą ne Agamemnono, bet Odisėjo. Todėl Homero tekstas demonstruoja ribotą, nekritišką ir prieštaringą politinę refleksiją. Tačiau tuo pat metu šis ir kiti pasažai rodo, kad politinė

mintis prasideda kartu su graikų literatūros pradžia ir vystosi iki pat politinės filosofijos gimimo (*contra* Arendt 2005b: 44–45).

2. Politinė teorija

Politinės minties atsiradimas yra neatsiejamas nuo polio kaip savitos gyvenimo formos, o štai politinės teorijos atsiradimas yra neatsiejamas nuo Atėnų demokratijos (Carugati et al. 2016: 72–73). Šiai santvarkai padėjo įsitvirtinti serija Solono, vėliau Kleistenio ir Periklio pertvarų, sudariusių sąlygas visiems Atėnų piliečiams pirmiausia būti lygiems prieš įstatymus ir pasisakyti tautos susirinkimuose, vėliau atitinkamai būti renkamiems į pagrindines administracines pareigybes ir gauti atlygį už darbą teismuose. Nors ši egalitarinė santvarka buvo unikali graikų polių kontekste, ji, matyt, nebūtų sulaukusi didesnio dėmesio, jei ne demokratijos sėkmė vidaus ir ypač užsienio politikoje. Itin aktyvus piliečio gyvenimas Atėnuose ir atėniečių netikėtos pergalės prieš persus Maratono ir Salamino mūšiuose (V a. pr.) stebino klasikinio laikotarpio autorius. Visų trijų pretendentų į pirmojo politikos teoretiko titulą – Protagoro, Herodoto ir Senojo Oligarcho – svarstymuose matome, kad konstruodami savo teorijas jie reaguoja į Atėnų reiškinį⁶. Tiesioginis to pavyzdys – Senasis Oligarchas, kurio trumpas pamfletas *Apie atėniečių santvarką* yra atvirai skirtas suvokti demokratijos vidinei logikai, jos ryšiui su imperIALIZMU ir dominavimu jūroje. Kaip matysime vėliau, Herodotui demokratija yra viena iš trijų esminių santvarkų, o Protagorui – įkūnijanti polio atsiradimo priežastis, mat demokratija esą apima bendresnes antropologines prielaidas, kuriomis remdamiesi žmonės apskritai steigia įstatymus.

Kaip ir poetai, Protagoras, Herodotas ir Senasis Oligarchas kelia tiek pat fundamentalius klausimus apie politiką, tačiau šių trijų mąstytojų atsakymo būdas labai skiriasi nuo ankstesnių autorių. Jų tekstai pasižymi kritiniu, kvestionuojančiu santykiu su įprastomis, dominuojančiomis nuomonėmis arba praeities autoriais. Pavyzdžiui, Senojo Oligarcho pamfletas pristato tipines aristokratų pozicijas demokratinio režimo klausimu, parodo, kodėl jie klysta, ir dažnai apsvarsto galimus jų kontrargumentus (e.g. 1.4, 1.6, 1.16, 3.3, 3.13). Protagoro įstatymų kilmės teorija įveda įvairias mitines figūras, naudojamas Hesiodo dievų atsiradimo pasakojimuose, kurios leidžia Protagorui lygintis su poeto išmintimi ir ją kvestionuoti (cf. Plat. *Prot.* 320c–322d; Hes. *Theog.* 507–612, *DD* 42–105, 213–285). Neretai teoretikai atvirai pristato savo analizės metodą. Protagoras sąmoningai įstatymų kilmės teoriją įvardija kaip pasakojimą (*mythos*), tačiau kartu teigia, kad jį galima paremti racionali argumentu (*logos*) (*Prot.* 324d). Kai sofistams pritrūksta griežtų argumentų, jie apeliuoja į tokias intencijas, galimybes ir alternatyvas, kurios yra tikėtinos (*eikos*) (*Prot.* 322e; Gorg. fr. 11.5 DK).

⁶ Protagoras veikiausiai galėjo būti pirmasis teoretikas, kadangi jo ir kitų sofistų įtaka matoma Herodoto ir Senojo Oligarcho tekstuose. Deja, išlikę Protagoro fragmentai necituoja jo politinių teorijų, todėl turime kliautis kur kas vėlesne Protagoro teorijos rekonstrukcija Platono dialoge *Protagoras* (320c–328c) ir negalime būti tikri dėl šios teorijos datavimo. Senojo Oligarcho tekstas, kuris buvo išsaugotas Ksenofonto raštų korpuse, taip pat neturi aiškios datos, mokslininkai spėlioja, kad jis galėjo būti sukurtas bet kada tarp V a. vid. ir pab. Herodoto atvejis yra saugsnis, jo *Istorijos* veikiausiai yra parašytos V a. antroje pusėje.

Be to, politikos teoretikai pateikia kitokio intelektualinio lygmens sprendimus minėtiems klausimams. Fundamentaliems politikos klausimams jie formuluoja abstrakčius, sistemiskus ir turinčius pretenzijų į visuotinį galiojimą atsakymus. Panagrinėkime garsiuosius „persų debatus“ iš Herodoto *Istorijų* (3.80–83). Politinės suirutės ir valdymo krizės metu trys sąmokslininkai, Otanas, Megabizas ir Darijus, ginčijasi dėl būsimos Persijos valdymo formos. Otanas primena monarchijos pavojų: šios santvarkos vertė priklauso nuo valdovo charakterio, o pastaruoju metu persų valdovai buvo savivaliaujantys, neatskaitingi, linkę į puikybę ir nepastovumą, niekinantys socialines konvencijas. Otano siūloma alternatyva yra daugumos valdžia:

Tuo tarpu daugumos (*to plēthos*) valdžia pirmiausia turi svarbiausią privalumą – lygybę prieš įstatymus (*isonomia*). Toliau, turi tai, ko monarchas negali turėti: valdo burtais išrinkti valdininkai. Kiekvienas atsiskaito už savo veiksmus; svarbius klausimus visi kartu sprendžia. (Hdt. 3.80, vert. J. Dumčius)

Megabizas pritaria dėl monarchijos pavojų, tačiau jo siūlymas yra priešingas: daugumos valdžia esą yra nemąstančios ir nedoros minios (*dēmos*) valdžia. Jo siūlymas yra tarpinis variantas – oligarchija:

Tad tegu liaudimi remiasi tie, kurie persams linki bloga, o mes išsirinksime geriausius (*aristoi*) vyrus ir jiems suteikime valdžią. Tarp jų būsimė ir mes patys. Visai suprantama, kad geriausi vyrai duoda geriausius patarimus. (Hdt. 3.81, vert. J. Dumčius)

Darijus prieštarauja, esą kelių asmenų valdymas veda į grupuočių konkurenciją, o tai – į pilietinį karą (*stasis*), kurio prevenciją tegali užtikrinti monarchinė tvarka:

Juk nieko nėra geresnio už vieną labai gerą valdovą. Būdamas gerai nusistatęs ir turėdamas geriausių norų, jis nepriekaištingai rūpinasi liaudies reikalais, o nutarimai dėl priešų tokiu atveju geriausiai galėtų būti laikomi paslapyje. [...] Trumpai tariant, iš kurgi mes gavome laisvę, kas ją mums davė? Ar liaudis, ar oligarchija, ar monarchas? Todėl mes, būdami išlaisvinti vieno vyro, turime saugoti monarchiją ir, be to, neleisti savo protėvių papročių naikinti, nes tatai neišeitų mums į gera. (Hdt. 3.82, vert. J. Dumčius)

„Persų debatų“ metodologinė forma yra argumentų „už“ ir „prieš“ svarstymas, vadinamieji dvigubi argumentai (*dissoi logoi*), kas būdinga daugeliui autorių, paveiktų sofistų kūrybos (Cartledge 2009: 73). Ištraukose naudojamas kriterijus, pagal kurį matuojama, kurie argumentai yra geresni ir padeda spręsti pilietinių neramumų (*stasis*) problemą. Herodotas tampa pirmuoju santvarkų teoretiku, parodydamas, kad bet koks šios problemos sprendimas reikalaus politinės tvarkos, kuri bus viena iš trijų: arba daugumos, arba mažumos, arba vieno asmens valdymas (plačiau žr. Vlastos 1973; Winton 2000: 108–111; Cartledge 2009: 73–75). Kitaip nei Solonas, Herodotas sugeba pakilti virš aptariamų bendruomenės politinių konkretybių ir matyti visoms valstybėms būdingas sanklodus. Abu autoriai gerą tvarką suvokia kaip lygybę prieš įstatymus, tik skirtumas tas, kad Solonui tai yra Atėnų išskirtinumas, o Herodotui – demokratijų bruožas. Tad Herodotas susistemina esamas politines patirtis ir suteikia matricą, kuri padeda suprasti politinės tikrovės įvairovę.

Herodotas ir kiti teoretikai tokiu būdu kuria naują politinį žodyną, kuris koordinuoja ir vis labiau techniškai apibrėžia vartojamas sąvokas.

Herodoto santvarkų teorijos praktinė paskirtis yra įvertinti, kuris valdymo modelis yra pasirinktinis. Tai atspindi bendresnį graikų teoretikų bruožą: viena vertus, jų teorijos yra normatyvios, kalbančios apie tai, kokios vertybės turi būti politiškai realizuotos, kita vertus, teorijos yra ir pragmatiškos, orientuotos į aktualių politinių klausimų sprendimą. Tarkim, Senojo Oligarcho tekstas leidžia suprasti, kad demokratija yra pažeidžiama ne ten, kur ji turėtų būti silpna iš aristokratinės perspektyvos, t. y. kultūriniam ir moraliniam lygmenyje, bet ten, kur jos gyvavimas yra išlaikomas, t. y. kariniame ir ekonominiame modelyje⁷. Pragmatinis momentas yra ypač ryškus sofistų teoriniuose darbuose apie įstatymų ir prigimties santykį, kurie gali praversti edukaciniams tikslams. Sofistų tiesioginė profesinė veikla pirmiausia buvo apmokama politinė pedagogika, ugdymas praktinių sugebėjimų, tokių kaip iškalba ir argumentavimo technikos, leidžiančios mokiniams tapti efektyviems demokratijos sąlygomis. Tokiame kontekste sofistų formuluojamos koncepcijos turi dvejopą funkciją: jos suteikia platesnį foną, teoriškai paaiškinantį, kas yra įstatymai bei politinė tvarka, ir tuo pat metu pateisinantį atitinkamos politinės veiklos bei ją įgalinančios pedagogikos poreikį. Grįžkime prie Protagoro įstatymų kilmės teorijos. Vienu lygmeniu skaitant, tai yra įstatymų kilmės teorija, kurios tikslas – paaiškinti, kokiu būdu atsirado pirmieji poliai. Protagoras įrodinėja, kad pirmykštėje būklėje žmonės nesugebėjo burtis ir palaikyti bendrijų, kadangi jie neturėjo išvystyto moralės jausmo. Tik pradėję suvokti gėdą (*aidōs*) ir teisingumą (*dikē*), jie pradėjo mąstyti politiškai ir tuomet įsteigė įstatymus, kurie sukūrė stabilias bendrijas (Plat. *Prot.* 321b–322d). Protagoro įstatymų kilmės samprata yra egalitarinė, mat jei visi žmonės yra pajėgūs tobulinti teisingumo suvokimą, tuomet visi gali dalyvauti politikoje ir vertingai prisidėti prie bendruomenės reikalų. Iš šios išvados plaukia antro lygmens interpretacija: kadangi visi žmonės yra pajėgūs būti politiškai, Protagoro teorija tampa pedagoginiu raginimu lavinti savo politikos išmanymą tam, kad taptumei efektyvus bendruomenėje (*Prot.* 322d–328c) – būtent tai, ką sofistai ir siūlo pardavinėdami savo brangias pamokas.

Prieš pereinant prie politinės filosofijos verta sustoti ties šiame skyriuje pasirinktos sąvokos „teorija“. Apskritai paėmus, ikiplatoniskame kontekste nesama griežtų skirčių tarp skirtingų žinių sričių, tokių kaip istorija, politika, medicina ar astronomija (Thomas 2000: 31). Herodotas savo analizę vadina „tyrimu“ (*historiē*, Hdt. 1.1), kuris įtraukia tiek spekuliatyvius svarstymus, tiek empirinę medžiagą (Thomas 2000: 166–167). Sofistai savo mokymą suvokia kaip *technē*, t. y. meną, amatą, specialų išmanymą arba ekspertiskumą, kuris yra išmokstamas perduodant doktrinas, suvokiant loginius įrodymus, įsisavinant vaizdingus pasakojimus ir pritaikant politikoje. Jeigu ieškotume bendresnės istorinės sąvokos, kuri įvardytų, kaip VI–V a. mąstytojai arba jų kritikai suvokė tai, ką jie daro, tuomet turėtume vartoti sąvoką „išmintis“ (*sophia*) (Lloyd 1987: 83–102; Nightingale 2004: 29–35). Tačiau klasifikacine prasme „politikos išminčiai“ yra pernelyg aptakus ir nediferencijuojantis terminas. Žinoma, „teorijos“ sąvoka irgi yra problemiška. Pirminės

⁷ Apie Senojo Oligarcho santykį su Atėnais ir iš to plaukiančias praktines išdavas žr. Ober 1998: 41–51.

theoria reikšmės yra (a) religinė piligrimystė, kurios metu asmuo keliaudavo stebėti religinio festivalio arba konsultuotis pas orakulą ir, jei buvo siūstas miesto iniciatyva, grįžęs duodavo atskaitą apie savo kelionę, arba (b) „sekuliari“ kelionė po svetimus kraštus siekiant pažinti vietos papročius, įstatymus (Nightingale 2004: 40–71). Platonas yra pirmasis konceptualizavęs „teoriją“ kaip filosofinę sąvoką, reiškiančią būties kontempliaciją (Plat. *Rep.* 6.486a, 7.517d). Vadinas, nei pirmine, nei platoniška prasme mūsų aptarti „teoretikai“ neužsiima teorija. Jie užsiima teorija šiuolaikine prasme, jei teoriją suvokiame kaip tokią tikrovės interpretaciją, kuri yra artikuliuota, sistemiška ir eksplikuota (MacIntyre 1983). Tad kol neturime geresnių sąvokų įvardyti, kuo Protagoro, Herodoto ir Senojo Oligarcho mąstymas yra novatoriškas turint omenyje santykį su politinės minties kūrėjais, patogumo dėlei verta juos vadinti teoretikais.

3. Politinė filosofija

Politinė filosofija prasideda kaip teorinio mąstymo revizija. Jos atspirties taškas yra ne tiek graikų politinės patirtys, kiek teoretikų bandymai šias patirtis įrėminti ir suprasti. Kitaip tariant, jos atsiradimas yra reakcija į sistemišką mąstymą apie politiką. Tačiau politinė filosofija yra daugiau nei reakcija, abejojanti įtvirtintomis teorijomis ar kritikuojančiomis nusistovėjusius argumentus. Juk bandymas neigti esamų teoretikų idėjas ir atrasti naują politikos sampratą nesukuria išskirtinio diskurso – teorijos kritika sėkmingai gali tapti dar viena politinės teorijos atmaina. Šia prasme net Sokratas, toks, kokį jį vieningai pristato jo mokiniai Platonas ir Ksenofontas, išlaiko teorinio mąstymo tradiciją. Svarbu ne tiek tai, kad svarstydamas apie paklusnumą ir pasipriešinimą įstatymams (Ksen. *Mem.* 4.4.4; Plat. *Kritonas* 50a–54d), apie išmanymo, auklėjimo ir dorybingumo būtinybę politiniam veiksmui (Ksen. *Mem.* 3.4.6–12, 3.9.10; Plat. *Gorg.* 517a–519b, 521d), Sokratas neperžengia sofistų nubrėžtos tematikos ribų. Svarbiau yra tai, kad jo mąstymo diskursas vartoja tą patį politinį žodyną, formuluoja sistemiškus ir metodiškai niuansuotus teiginius, siekia universalių ir abstrakčių taisyklių, kurios būtų praktiškai panaudojamos – kitaip tariant, Sokratas atlieka visa tai, ką matėme politinių teorijų atveju. O politinė filosofija atsiranda kaip toks diskursas, kuris kritikuodamas esamą politinę teoriją sukuria kokybiškai gilesnę, platesnę ir radikalesnę alternatyvą. Tokio diskurso inauguracionis tekstas yra Platono *Valstybė*.

Pirmoji Platono įžvalga yra ta, kad politinis mąstymas nėra sau pakankamas ir savarankiškas. Platono ginčai su sofistais parodė, kad politinė teorija vienu ar kitu būdu įtraukia kitus filosofinius diskursus. Protagoro teorija kelia gilesnį klausimą, kas yra dorybė ir kaip įgyjama (Plat. *Prot.* 329b–334c). Trasimacho teorija apie teisingumą kaip valdančiųjų galios projekciją kelia gilesnį klausimą, kaip mes atpažįstame valdančiųjų interesus ir koks pažinimo vaidmuo politiniame veiksmo (*Rep.* 1.339a–342e). Taip nagrinėjant politinę problematiką išskyla etiniai ir epistemologiniai klausimai. Ginčų su sofistais pamokos vertė Platoną nustatyti, koks yra politinio mąstymo santykis su kitomis filosofijos atšakomis. Apžvelkime *Valstybės* 2–6 knygų argumentacinę trajektoriją. Antroje *Valstybės* knygoje Platonas, imituodamas sofistinius kilmės pasakojimus, atlieka teisingumo genealogiją ir atranda, kad teisingumas gimsta, kuomet žmogus pradeda dirbti jo prigimtį atitinkantį

darbą ir polis ima vadovautis profesinės specializacijos principu (*Rep.* 2.369c–370c, cf. 4.433a–b). Tai ragina Platoną užklausti, koks yra žmogaus ir polio santykis. Ketvirtoje knygoje paaiškėja, kad išvystyta žmogaus siela ir tvarkinga bendruomenė yra struktūriškai panašios: kaip protingoji sielos dalis vadovauja dviem žemesnėms sielos dalims, taip išminčiai vadovauja dviem žemesniems polio socialiniams sluoksniams (*Rep.* 4.441c–442d). Tačiau kokio pobūdžio išmanymas įgalina šiuos išminčius valdyti poliį? Platonas teigia, kad politiką suprasti gali tik filosofija, siekianti stabilių dalykų, būties ir tiesos, pažinimo (*Rep.* 5.474c–480a), kurio aukščiausia išraiška yra gėrio suvokimas (*Rep.* 6.505a–506d). Taigi, ši trumpa *Valstybės* apžvalga rodo, kad, norint suprasti poliį, reikia suprasti žmogaus sielą ir jos gerą etinį funkcionavimą, o, norint suprasti pastaruosius, reikia gilintis į pažinimo ir tikrovės pagrindus. Kitaip tariant, naujo tipo politinis mąstymas formuojasi remdamasis psichologinių ir etinių svarstymų rezultatais, kurie savo ruožtu išplaukia iš epistemologijos ir metafizikos. Platonas atveria naują politinio mąstymo gylį – politinė filosofija atsiranda kaip diskursas, kurio prielaidos kyla iš kitų filosofinių diskursų.

Antroji Platono įžvalga yra ta, kad politinis mąstymas neturi tenkintis daliniu politikos pažinimu. Pirmieji teoretikai siekia sisteminio konkrečių klausimų išmanymo: Senasis Oligarchas domisi tik Atėnų realijomis, Herodotas aiškinasi, kaip galima klasifikuoti santvarkas, Protagoras gilinasi į tai, kaip polio genezė gali paaiškinti politikos mokslo poreikį. Nors matėme, kad Platoną taip pat domina šios temos, jo fundamentalesnis siekis yra suprasti, kaip minėti klausimai tarpusavyje jungiasi. Kitaip tariant, Platonas svarsto, kuria prasme visos šios temos yra politinės, kas yra įvairių politinių reiškinių bendrumo pagrindas. Jis atranda, kad teisingumas (*dikaionē*) yra ta idėja, kuri steigia ir palaiko politiką kaip tokią: teisingumo pagrindu formuojasi politinės bendrijos (*Rep.* 2.369c–370c, 4.433a–b), tai yra centrinis politinis idealas, leidžiantis pasiekti gerą politinį gyvenimą (*Rep.* 7.540d–e), mat jis įgalina politinės tvarkos funkcionalumą (*Rep.* 4.443b–d), be to, skirtingo masto teisingumo įgyvendinimas veda prie skirtingų politinės organizacijos tipų (*Rep.* 8.545a–b), o neteisingumas kelia pilietinius konfliktus ir karus, taip žlugdydamas poliį (*Rep.* 1.351d). Vadinas, teisingumas nustato visus politinius santykius, darinius, tikslus – tai yra architektoninį vaidmenį turinti idėja. Ankstesni mąstytojai neturėjo apibrėžtos politiškumo sampratos, todėl jie stokojo įrankio, leidžiančio aprėpti politikos reiškinį. Platonas atveria naują politinio mąstymo plotį – politinė filosofija atsiranda kaip diskursas, kuris ieško politiškumo esmės. Toks politinis mąstymas tampa įgalus įgyti visuminį matymą ir išbaigtą politikos pažinimą.

Trečioji Platono įžvalga yra ta, kad politinis mąstymas neturi tenkintis vien tik esamos politinės sanklodos kritika ir kosmetiniais siūlymais ją tobulinti. Ankstyvieji teoretikai svyravo tarp konformizmo ir reakcionieriškumo: Herodoto teorija siūlo išrinkti tokią santvarką, kuri yra geriausia iš tuo laiku egzistuojančių, Protagoro antropologija legitimuoja demokratinę politiką, o Senasis Oligarchas ieško būdų, kaip sugrąžinti aristokratų dominavimą Atėnuose. Sokrato teorija yra išmintis, siūlanti neįprastą alternatyvą to meto politikai. Kritikuodamas, kad demokratija vertina bet kokią politinį dalyvavimą, netgi stokojantį ekspertinio nusimanymo ir dorybingumo, Sokratas suformuluoja novatorišką politinės veiklos kaip rūpesčio sielomis sampratą (*Plat. Apol* 29d–e, cf. *Gorg.* 521d). Pagal ją tikras politikas turi pirmiausia nusimanyti piliečių ugdymo klausimais. Deja, Sokrato

vizija yra neišbaigta, kadangi ji nedetalizuoja, koku laipsniu ir kokiais būdais ši koncepcija turi būti įgyvendinta. Platonas pateikia pirmą fundamentaliai reformuojančio mąstymo pavyzdį, sukurdamas detalų tobulos politinės organizacijos modelį. Jo karkasą sudaro trys specializuotą darbą atliekančios piliečių klasės (*Rep.* 4.433a–434c), ugdymo sistema (*Rep.* 2.376d–e, 4.423e–424c), lyčių lygybė (*Rep.* 5.451c–5.456b) ir valdymas karaliū-filosofų (*Rep.* 5.473c–e), kuriems draudžiama disponuoti private nuosavybe ir gyventi pagal tradicinį šeimos modelį (*Rep.* 5.457c–458d). Platono projektas turi dvejopą funkciją. Viena vertus, tai yra reformų planas, siūlantis techniškai konkrečią, bet kartu radikalią alternatyvą esamai graikų politinei tikrovei. Tai yra ta santvarka, kurios įgyvendinimas iš esmės keistų supratimą apie tai, kas yra graikų polis. Kita vertus, tai idealus prototipas, kuris peržengia dabartinio politinio erdvėlaikio realijas ir yra kaip reformų provaizdis bet kokiai politinei situacijai (*Rep.* 5.472d–473b, 9.592a–b). Šio modelio idealumas plaukia iš to, kad jo pasiūlymai įkūnija abstrakčius filosofinius principus, pirmiausia teisingumo (cf. *Rep.* 5.472b–c) ir žmogaus prigimties reikalavimus (cf. *Rep.* 2.370a, 4.428e). Platonas atveria netikėtą politinio mąstymo radikalumą – politinė filosofija atsiranda kaip diskursas, kuris utopiškai mąsto apie politiką ir siekia atrasti galutinius politikos tikslus. Toks politinis mąstymas tampa įgalus matyti idealią politikos viziją ir pateikti reformas, keičiančias politinį pasaulį iš pagrindų.

Išvados

Antikinį politinį mąstymą formuoja trys vienas iš kito išplaukiantys diskursai. Politinė mintis yra nerišlus, neišbaigtas, ribotas mąstymas apie polio gyvenime kylančius klausimus, kurį pradėjo plėtoti archajiniai poetai. Politinė teorija yra kritinis, metodiškas, sistemiškas, universalumo siekiantis ir abstraktus mąstymas apie Atėnų demokratiją ir graikų politines patirtis, kurį pradėjo Protagoras, Senasis Oligarchas ir Herodotas. Politinė filosofija yra į kitas filosofijos atšakas integruotas, politiškumo esmės ieškantis ir radikalias reformas siūlantis mąstymas apie teorinio lygmens problemas, kurį pradėjo Platonas. Šie diskursai ne tik apibendrina VIII–IV a. graikų mąstymo transformacijas, bet ir siūlo patogią klasifikaciją, padedančią suprasti, kokį indėlį straipsnyje aptarti autoriai įnešė į graikų intelektualinę istoriją.

Cituoti šaltiniai

- Fantuzzi, M. (sud.), 2010. *Solon the Athenian: the Poetic Fragments*. Leiden: Brill.
Herodotas, 1988. *Istorija*. Iš senosios graikų kalbos vert. J. Dumčius. Vilnius: Mintis.
Homeras, 2007. *Iliada*. Iš senosios graikų kalbos vert. A. Dambrauskas. Vilnius: Vaga.

Literatūra

- Arendt, H., 2005a. *Žmogaus būklė*. Vilnius: Margi raštai.
Arendt, H., 2005b. *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books.
Balot, R. K., 2006. *Greek Political Thought*. Oxford: Wiley-Blackwell.
Balot, R. K., 2009. *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Oxford: Wiley-Blackwell.

- Cartledge, P., 2000. Greek Political Thought: the Historical Context. In: *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, eds. C. Rowe, M. Schofield. Cambridge: Cambridge University Press, 7–22. <https://doi.org/10.1017/cho19780521481366.003>
- Cartledge, P., 2009. *Ancient Greek Political Thought in Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carugati, F., Ober, J., Weingast, B. R., 2016. Development and Political Theory in Classical Athens. *Polis: The Journal for Ancient Greek Political Thought* 33 (1): 71–91. <https://doi.org/10.1163/20512996-12340074>
- Davies, J. K., 1992. Society and Economy. In: *The Cambridge Ancient History*, eds. D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald. Cambridge: Cambridge University Press, 287–305. <https://doi.org/10.1017/cho19780521233477.015>
- Gagarin, M., Woodruff, P., 1995. *Early Greek Political Thought from Homer to the Sophists*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511805479>
- Hammer, D., 2002. *The Iliad as Politics: the Performance of Political Thought*. Norman: University of Oklahoma Press. <https://doi.org/10.1002/9781444310344.ch2>
- Hammer, D., 2009. What is Politics in the Ancient World. In: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, ed. R. K. Balot. Oxford: Wiley-Blackwell, 20–36.
- Hansen, M. H., 2006. *Polis: an Introduction to the Ancient Greek City-state*. Oxford: Oxford University Press.
- Humphreys, S. C., 1977/8. Public and Private Interests in Classical Athens. *The Classical Journal* 73 (2): 97–104.
- Jokubaitis, A., 2005. *Trys politikos aspektai: praktika, teorija, menas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Lane, M. S., 2014. *Greek and Roman Political Ideas*. Harmondsworth: Penguin.
- Lloyd, G. E. R., 1987. *The Revolutions of Wisdom: Studies in the Claims and Practice of Ancient Greek Science*. Berkeley: University of California Press.
- MacIntyre, A., 1983. The Indispensability of Political Theory. In: *The Nature of Political Theory*, eds. D. Miller, L. Siedentop. Oxford: Oxford University Press, 17–33.
- Nightingale, A. W., 2004. *Spectacles of Truth in Classical Greek Philosophy: Theoria in its Cultural Context*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511482564>
- Ober, J., 1998. *Political Dissent in Democratic Athens: Intellectual Critics of Popular Rule*. Princeton, N. J.: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1017/s0395264900034788>
- Raafaub, K., 2000. Poets, Lawgivers, and the Beginnings of Political Reflection in Archaic Greece. In: *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, eds. C. Rowe, M. Schofield. Cambridge: Cambridge University Press, 23–59. <https://doi.org/10.1017/cho19780521481366.004>
- Rowe, C., 2000. Introduction. In: *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, eds. C. Rowe, M. Schofield. Cambridge: Cambridge University Press, 1–6. <https://doi.org/10.1017/cho19780521481366>
- Rowe, C., Schofield, M., 2000. *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cho19780521481366>
- Salkever, S., 2009. *The Cambridge Companion to Ancient Greek Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/ccl9780521867535>
- Schofield, M., 1999. *Saving the City: Philosopher-kings and Other Classical Paradigms*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203201817>
- Sinclair, T. A., 1951. *A History of Greek Political Thought*. London: Routledge & K. Paul.
- Spawforth, A., Eidinow, E., Hornblower, S., 2012. *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acref/9780199545568.001.0001>
- Strauss, L., 1965. *Natural Right and History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Thomas, R., 2000. *Herodotus in Context: Ethnography, Science and the Art of Persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1086/426217>
- Vlastos, G., 1946. Solonian Justice. *Classical Philology* 41 (2): 65–83.
- Vlastos, G., 1973. *Platonic Studies*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1086/362929>
- Winton, R., 2000. Herodotus, Thucydides and the Sophists. In: *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, eds. C. Rowe, M. Schofield. Cambridge: Cambridge University Press, 89–121. <https://doi.org/10.1017/cho19780521481366.006>